

Els moriscos, de la conversió a l'expulsió

Pasqual COSTA CHOLBI

Resum: Es revisen les circumstàncies de l'expulsió dels moriscos valencians el 1609. En un ambient de creixent incomprensió i hostilitat, un decret de Felip III manava que abandonaren la seua terra. Es van revoltar tot i estar desarmats, i van ser derrotats ràpidament per tropes professionals en escenaris de les valls de Laguar i de Pop. Molts pobles de la Marina va quedar despoblats fins l'arribada de nous pobladors.

Paraules clau: moriscos, germania, expulsió, Laguar, poblament, quadres

Resumen: Se revisan las circunstancias de la expulsión de los moriscos valencianos en 1609. En un ambiente de creciente incomprensión y hostilidad, un decreto de Felipe III mandaba que abandonar su tierra. Se rebelaron pese a estar desarmados, y fueron derrotados rápidamente por tropas profesionales en escenarios de los valles de Laguar y de Pop. Muchos pueblos de la Marina quedaron despoblados hasta la llegada de nuevos pobladores.

Palabras clave: moriscos, germanía, expulsión, Laguar, poblamiento, cuadros

Per a la societat europea, dels segles medievals o posteriors, la presència d'una població musulmana a la península Ibèrica va ser sempre un element d'estranyesa i d'exotisme. L'escena de *Civitates Orbis Terrarum* de Georg Braun, editada a Colònia el 1572, on s'observa un grup de moriscos davant de Granada, és una de les escasses representacions d'aquestes persones. Els mudèjars/moriscos foren els hereus de la societat, la cultura i la llengua andalusines, practicaren l'islam fins l'expulsió d'aquestes terres.

Farem un breu recorregut pels principals esdeveniments del segle XVI (la Germania, la pirateria, el desarmament general de moriscos, les campanyes d'evangelització i les reformes parroquials) que desembocaren amb l'expulsió del 1609 (el decret, l'embarcament, la revolta) i finalment les conseqüències amb la pèrdua de població i les cartes de poblament. (Aquest text va servir de reforç d'una xarrada sobre els moriscos on la base principal fou una presentació amb texts, esquemes, il·lustracions, fotografies, mapes i altres recursos visuals.)

1. El segle XVI

1.1. La Germania

La Germania fou una revolta gremial urbana que va prendre un aspecte antisenyorial quan s'escampà pel camperolat. Els mudèjars valencians recolzaren els senyors i es convertiren en l'enemic. El 1522, l'exèrcit dels agermanats va atacar Dènia convertida en refugi del virrei de València, va saquejar moltes moreries i, com en altres llocs del regne, va obligar els mudèjars a batejar-se. El 1525, una junta de teòlegs va ratificar els batejos forçosos i els musulmans passaren a ser cristians: haurien de viure segons els preceptes de l'església catòlica o patir l'exili. Amb això s'acabà l'època de la "tolerància" entre les dues societats.

Els veïns més radicals dels pobles com Gata, Pedreguer o Xaló es rebel·laren contra la mesura i es feren forts a la serra de Bèrnia. En el mes d'octubre s'acolliren a un perdó reial. Alguns mudèjars fugiren cap al nord d'Àfrica però la majoria optà per quedar-se a la seua terra, la que sempre havien habitat, sols que ara passaven a denominar-se oficialment *cristians nous* o *moriscos*.

En els batejos forçosos als moriscos se'ls imposava un nom cristià que la major part d'ells no va usar mai. Sols en les zones de contacte amb la població cristiana anaren caient en desús els apel·latius àrabs. Es comenta que molts moriscos rentaven el cap als seus fills després de rebre el baptisme per esborrar cap senyal del sagrament. Unes altres vegades substituïen el nadó per un altre xiquet que s'emprava per a ser batejat el qual rebia el sagrament repetides vegades.

Com a mostra extrema, recordem ací un cas igualment extrem, la massacre del castell de Polop, en paraules d'un cronista contemporani, el notari Miquel Garcia (Duran 1984):

E quant hagueren robat e cremat totes les moreries del Marquesat, stant en Ondara, feren son ajust de gent, e anaren la bolta de la muntanya de Bèrnia on staben retrets tots los moros d'aquell quarter. E així, anant a Bèrnia, entraren per lo coll de Calp e aplegaren a Polop e prengueren dit castell, ab pacte que-s farien los moros qui estaven dins (qui eren molts), chrestians. E així dits moros, confiant que-ls tindrien la paraula, obriren les portes per cumplir

els pactes. E feren-los batejar e après degollaren-los a tots, a grans e chichs e a hòmens e dones, e après robaren tot lo que en lo dit castell y avia. E feta esta gran bellaqueria de matar als que havien assegurats e batejats, tantost escomençaren a desbaratar-se esta mala gent, e desbaratat dit eixèrcit, cascú prengué son camí.

Sembla que els morts de Polop van ser més de vuit-cents.

1.2. La pirateria

La guerra entre l'imperi espanyol i el turc va convertir les terres valencianes en un escenari secundari. Geogràficament, les nostres costes afavorien la comunicació marítima amb el nord d'Àfrica, aliada dels turcs, així que els pirates les visitaven amb freqüència. Generalment capturaven naus però si desembarcaven es dedicaven a robar, saquejar, raptar persones per a després vendre-les com esclaus o retindre-les per cobrar rescat. En la segona meitat del segle XVI s'intensificaren les incursions. L'expressió *fas més por que una fragata de moros!* encara està viva actualment.

Com a resposta de tot això, es creà en la costa un sistema de torres de guaita que avisaven i defensaven el veïnat dels possibles atacs. Es construï el fort de Bèrnia, es reforçaren les talaies de la costa o se'n feren de noves.

La vila de Dénia fou atacada en el 1518 i en el 1554. Per això es decideix reforçar les muralles del castell i preparar-les per a les noves tècniques de guerra, tenint en compte l'artilleria. Les defenses de moltes viles de cristians ubicades a prop de la costa com ara les de Xàbia, Teulada, Benissa o Calp, també foren reformades i adaptades.

La Vila Joiosa és atacada per una esquadra de vaixells de pirates turcs el 29 de juliol de 1538. Aquest fet s'arplega en un gravat de la Biblioteca de la Universitat de València. Les muralles de la Vila que veiem en l'actualitat són del segle XVII.

La torre d'Ambolo és un bon exemple de torre de guaita. Aquesta vigilava la costa abrupta de Xàbia i concretament la cala amagada de la Granadella. La torre presenta un cos cilíndric amb uns reforços atalussats en la base. Se situa vora un alt penya-segat albirant la costa i la mar endins. Les torres estaven connectades visualment unes amb les altres i amb els centres militars com Dénia o la Vila Joiosa, també amb les poblacions més pròximes. Amb senyals de foc, espills, instruments sonors o amb hòmens a cavall passaven la notícia de l'acostament o el desembarcament de naus corsàries.

La torre del cap de Moraira, se situa a 166 m. sobre el nivell de la mar. Es pot accedir des del portet de Moraira. El control visual va des del cap de la Nau fins el penyal d'Ifach. La que veiem actualment està refeta entre 1586 i 1596, és obra de Cristóbal Antonelli i una part està reconstruïda en època contemporània.

La torre del Xarco se situa en un promontori rocós front a la mar, entre la cala del Xarco i el Tossal del Mar, en la costa meridional del terme. La construcció sembla del segle XVII, és de base troncocònica i cilíndrica en el cos principal.

Figura 1. Església fortaleza de Murla. En el sufocament de la revolta morisca, aquest edifici es convertí en el centre de les operacions militars de les tropes reials

Figura 2. El port de Dénia. Gran part dels moriscos de la Marina i de les comarques veïnes embarcaren en el port de Dénia camí cap a l'exili del nord d'Àfrica

Les torres de l'interior, a vegades construïdes com a torres d'alqueria, també serviren com a refugi de la població en cas d'atacs de la pirateria. La torre d'Alcanalí és del segle XIV però en ella es van refugiar els seus habitants el 1529 quan una incursió de pirates arriba fins a Murla i Parcent.

La torre del Molí de Els Poblets servia de refugi a les poblacions de Mira-rosa, Setla i Miraflor, i controlava l'accés cap a l'interior del riu Girona. Pren el nom d'un molí hidràulic que hi ha just al costat.

Exemples d'altres torres i fortins de la Marina Baixa que són paral·lels de les mostres que hem vist són la torre de Dalt o de l'Era de Soler, en la Vila Joiosa. A Benidorm, la torre Escaleta o el fortí del Canfali situat entre la platja de Ponent i de Llevant, del segle XVI, també compliria amb aquesta finalitat. A Altea hi trobem la torre de la Galera o la de Bellaguarda.

El fort de Bèrnia (Callosa) és una construcció militar dissenyada per Giovanni Battista Antonelli, es tracta d'un dels millors exemples d'arquitectura renaixentista. Té una planta en forma d'estrela de quatre puntes amb fossats, bastions del tipus punta de diamant, canoneres, un pati central, construccions cobertes amb voltes abovedades, etc. Tot està dissenyat per repel·lir els atacs de l'artilleria. Es construeix en el 1562, precisament per a impedir que els moriscos es feren forts en la serra tal i com va passar en el 1525, i a la vegada per a controlar i previndre els possibles atacs de la pirateria barbaresca. El 1612 s'abandona i s'inutilitza per a evitar que fora refugi de bandolers.

1.3. Desarmament general de moriscos

El 1563, en plena campanya de defensa del litoral hispànic contra els repetits atacs de la pirateria, es promulgà el decret de desarmament general de moriscos. Es temia que aquests, ajudats pels seus coreligionaris del nord d'Àfrica, pogueren sublevar-se contra la monarquia catòlica. Els delegats dels senyors de cada poble s'encarregaren d'anar casa per casa i arreplegaren 25.000 armes de tot tipus: espases, punyals, ballestes, llances, escuts, dagues, algunes (poques) escopetes i arcabussos. També es va prohibir que els moros s'acostaren a la costa, hi havien de tindre un salconduit per a moure's pel territori.

Aquesta mateixa mesura va provocar la revolta de l'Alpujarra granadina. Felip II va haver de mobilitzar molts recursos i diners per sufocar-la. A final els moriscos granadins foren obligats a dispersar-se per Castella.

1.4. Campanyes d'evangelització i reformes parroquials

Després dels batejos forçosos seguiren les campanyes d'evangelització i la primera reforma parroquial de 1535 per la qual es fundaren noves rectories en llocs de moriscos. En general, els intents d'assimilació fracassaren per l'escassa dotació econòmica dels rectors, l'aïllament geogràfic del poblament morisc, l'ús de llengües distintes, però, sobretot, per la resistència de la població musulmana al canvi.

Malgrat la persecució, els alfaquins continuaven transmetent la doctrina i la llei islàmica. Els moriscos seguien practicant les seues costums: es casaven entre cosins, es divorciaven i tornaven a casar-se, en casa conservaven el nom en àrab, mantenien el ritual

del soterrament, no podien realitzar alguns preceptes com el de viatjar a la Meca ni celebrar públicament les festes pròpies, però en practicaven unes altres com les cinc oracions quotidianes, dins de casa, o fins i tot el ramadà i la circumcisió.

L'arquebisbe de València Joan de Ribera impulsà una nova reforma parroquial el 1574, proveí amb més diners les esglésies, incidí en la catequizació o prohibí qualsevol manifestació pública de l'islamisme. Amb tot, els moriscos continuaren practicant les seues creences i costums en privat. Poc a poc, la idea de l'expulsió anà estenent-se en la cort.

2. L'expulsió. Els fets de 1609

2.1. El decret

El 4 d'agost de l'any 1609, Felip III signa a Segòvia el decret que autoritza l'expulsió dels moriscos de tots els regnes de la monarquia. El 22 de setembre següent, el virrei de València, marquès de Caracena, publica i difon el ban pel qual eren foragitats del Regne de València tots els moriscos "així hòmens com dones, amb els seus fills...".

Molts anys havien passat d'ençà que Felip II, l'any 1582, havia decidit expulsar-los, decisió que va ser ajornada per les controvèrsies sorgides entre aquells que eren partidaris de l'expulsió (Joan de Ribera, arquebisbe de València, o el marquès de Dénia, duc de Lerma) pel perill que els moriscos representaven per a la religió i la corona, i els contraris a aquesta dràstica mesura, entre els quals s'incloïa gran part de la noblesa valenciana que temia les pèrdues que patiren sense uns vassalls tan eficients i poc exigents com els moriscos.

El decret, que va ser acceptat resignadament per gran part dels moriscos, enumerava les dures condicions que havien de seguir-se: només disposaven de tres dies per anar als ports que havien estat designats per fer els embarcaments – Vinaròs, Moncofa, el Grau de València, Dénia i Alacant, després s'afegí Xàbia. Sols podien endur-se els béns mobles que pogueren portar damunt i només podrien quedar-s'hi sis famílies de cada cent (punt que va ser revocat posteriorment) o aquells que demostraren la seua completa cristianització. La corona va organitzar amb molta cura i discreció tot un ampli i complex dispositiu, amb nombroses tropes i vaixells que asseguraren la rapidesa i l'èxit de l'expulsió, que es va allargar fins gener de 1610.

Una altra raó de l'expulsió dels moriscos era la necessitat que tenia Felip III i el seu privat el duc de Lerma de tindre una victòria política ja que als Països Baixos i el centre d'Europa els protestants estaven guanyant la partida. El 1608 Felip III ha de signar una treva de dotze anys amb els protestants. La treva era una humiliació ja que, a més de reconèixer implícitament la derrota, el rei hagué d'acceptar l'exigència de llibertat religiosa dels rebels. El prestigi de la monarquia quedava afectat, i també el principi de la unitat catòlica dels seus estats i dominis. El problema morisc el tenia just dins de casa.

2.2.- L'embarcament dels moriscos

El primer embarcament amb moriscos expulsats va eixir del port de Dénia cap a Orà el 2 d'octubre de 1609, es traslladaren 5.339 persones. Quinze dies després tornaren els vaixells amb sis moriscos que devien informar els seus coreligionaris de les condicions del viatge. El primer embarcament estigué format pels moriscos de l'horta de Gandia que eren del senyoriu del duc de Gandia. Després continuaren amb els moriscos de El Verger, Ondara, Pedreguer i Gata.

El quadre de Vicent Mestre (1612 -1613) sobre l'embarcament dels moriscos al port de Dénia representa el drama de la deportació de milers de nadius valencians al nord d'Àfrica; tanmateix, ho fa d'una forma irònica, com si un goig i una delectació fóra anar-se'n de la terra que els havia vist nàixer: hi ha escenes de balls, de música i de jocs!. El contrapunt és la manifestació militar present: per una banda, les galeres alineades al port i preparades per endur-se'ls, i, per una altra, els soldats del terç de Nàpols, que pugen en formació cap al cim del castell. El teló de fons de la imatge és una magnífica panoràmica de la fisonomia urbana de Dénia: al fons el castell i la vila, en primer pla el raval, el convent de sant Antoni i els edificis portuaris, baix, les muralles del raval andalusí del Fortí que encara es mantenen en peu.

En realitat, els deportats patiren un infern: eren insultats, agredits i sovint saquejats pel camí cap a la costa, havien de malvendre les pertinences que no podien carregar, els ports es convertiren en fires improvisades, on els preus eren tan baixos com no s'havia

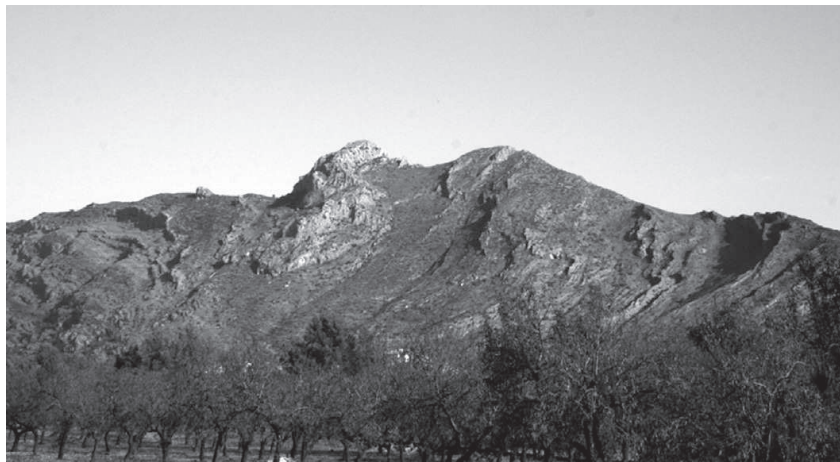

Figura 3. Serra del Cavall Verd. En l'èxpulsió de 1609, els moriscos sublevats es refugiaren ací

vist mai. Sovint van patir fam esperant en el port i durant la travessia, en molts casos, van ser robats per mariners i patrons sense escrúpols, i fins i tot, alguns foren llançats a la mar.

2.3. La revolta de Laguar

2.3.1. Revolta de les valls de l'interior de la Marina

El 24 d'octubre Pedro de Orduña, alcaide del castell de Guadalest, ja dona avís de greus incidents en la vall. Els moriscos de la Marina Baixa es revoltaren i els cristians van a refugiar-se al castell de Guadalest, però també hi ha algunes aljames com la de Benimantell que havien decidit embarcar sense problemes. La situació es tornà caòtica. El castell de Guadalest havia aconseguit proveir-se d'aliment i de soldats davant els rumors d'una revolta, estava relativament preparat per fer front als sublevats. Amb tot i amb això, va enviar correus a Alacant per a que l'ajudaren.

Els moriscos de Relleu i Finestrat aconseguiren controlar part de la Marina Baixa. Aquests i els revoltats de Sella intentaren assaltar el castell d'aquesta darrera localitat on s'havia refugiat el senyor Jaime de Calatayud. A Xixona hi havien tropes dels terços de Sicília, uns seixanta soldats eixiren a auxiliar els de Sella. Al remat els soldats pogueren arribar al castell de Guadalest i així controlar la zona. La revolta es va desplaçar cap a les muntanyes del nord, a la zona de Tàrbena, Castells de Castells, les valls de Seta i Travadell o Fageca, on s'hi congregaren uns 3.000 moriscos. En aqueixos moments a Laguar ja havien començat a acumular-se els moriscos revoltats de la Marina Alta.

A principis de novembre, els embarcaments anaven a bon ritme i es podien desplaçar forces militars per sufocar els diferents nuclis revoltats. La presió des de Callosa o des d'Alcoi augmentà i els moriscos revoltats acabaren ajuntant-se amb els de Laguar.

Segons sembla, una columna de sublevats que va baixar de Tàrbena amb l'objectiu d'arribar a Laguar, fou atacada en el barranc de la Ribera, entre Murla i Parcent, vora el riu Gorgos. Els soldats i altra gent de fortuna els parà una emboscada quan els homes, dones, xiquets i unes cinc-centes mules carregades amb pertinences i aliments havien de travessar el riu ple d'aigua per les pluges d'octubre. Fou una carnisseria. Mestre Palacio ens narra els fets a *Alcalalí*, pàgina 314.

2.3.2. La vall de Laguar

Moltes comunitats morisques no es resignaren a ser expulsades, sobretot a mesura que es tenia coneixença de les tràgiques notícies patides per molts germans que ja havien embarcat cap a Orà. Així mateix, les restriccions que els prohibien vendre i emportar-se els seus béns augmentaren els sentiments de ràbia i revolta. D'aquesta manera, poc després del ban de l'expulsió, a la Marina Alta, el Comtat i la Marina Baixa, començaren a produir-se els primers moviments. El 29 de setembre, dia de sant Miquel, els moriscos del raval de Murla acudiren a Laguar i en els següents dies hi arribaren de Guadalest i Confrides, les valls de Seta i Travadell, Planes, Relleu, Sella, Tàrbena, Sagra, Tormos, Orba, Parcent, Alcanalí, Xaló, Benigembla, Alcalà, Ebo o Castells. A primeries de novembre, a la vall de Laguar hi havia uns 17,000 moriscos.

Els cristians concentraren un fort dispositiu militar a Murla amb uns 5,000 soldats, perfectament equipats i armats, pertanyents als terços de Nàpols i Sicília i les milícies del Regne. Estaven preparats per enfrontar-se a una massa d'homes, dones i xiquets els quals comptaven amb fones, pedres, alguna ballesta i poca cosa més. Després de diversos enfrontaments i de negociacions frustrades, en què els cristians no acceptaren les condicions demandades pels moriscos per embarcar-se, es va iniciar l'atac definitiu.

El 16 de novembre les tropes reials conquistaren el castell de les Atzavares o de la Plana (a Laguar), deixant-hi 300 soldats. El 21 de novembre, el general Mexía va ordenar la conquesta de Laguar pujant les tropes des del pla de Petracos fins a Garga. Els soldats cristians saquejaren tot allò que pogueren; hi moriren més de 1.500 moriscos mentre que la resta quedaren arraconats al castell de Pop, en el penyal Roig –situat al mateix cap del llegendari Cavall Verd que havia de salvar-los– on resistiren uns dies més sense beure ni menjar. Havent-se rendit, hi baixaren el 29 de novembre a fi d'embarcar-se definitivament. De camí al port de Dénia, molts moriscos encara van ser robats, violats i assassinats.

El quadre de la revolta de Laguar està adjudicat al pintor Jeroni Espinosa, resident a Cocentaina. La seua datació oscil·la entre abril i juny de 1613. La pintura mostra tota l'àrea muntanyenca que fou l'escenari de la revolta, des de Dénia fins Castells de Castells i des de Benigembla i Murla –passant pels tres pobles de Laguar– fins a la Gallinera i Guadalest. Caldria destacar els enclaus estratègics militars: en primer lloc, tindriem Murla, plaça d'armes dels soldats de Mexía, i el pla de Petracos; i en segon lloc, dels moriscos, la plana de Garga i el castell de Pop. Els protagonistes d'aquesta història serien el general Mexía, comandant dels terços de Nàpols, i el cabdill de la rebel·lió Millini, que segons conta G. Escolano era “moriscó de Guadaleste [...] Millini, hombre de cincuenta años, molinero de oficio, y que tres meses del año esquilava ovejas”.

2.3.3. Expatriació

Al remat, van ser més de 42,000 moriscos els que van eixir pels ports de Dénia i Xàbia. La resta dels ports valencians n'eixiren més de 68.000, en total foren uns 111.000 moriscos embarcats. En quatre mesos, el regne de València va perdre una tercera part de la seua població. En el cas d'algunes comarques, entre les que estava la Marina Alta, el percentatge va créixer fins als dos terços.

El destí de gran part de la comunitat morisca expulsada del Regne de València va ser el port d'Orà, ciutat del nord d'Àfrica controlada aleshores per la Corona espanyola. Per deixar testimoni d'aquella operació, es va pintar, entre el 1610 i el 1611, un llenç l'autoria del qual ha estat atribuïda a Vicent Mestre, pintor de les rebel·lions de Laguar i de la Mola de Cortes. El quadre representa un dels nombrosos desembarcaments, que es van perllongar fins febrer de 1610. L'arribada es relata en termes dramàtics per la presència d'alarbs, individus d'una tribu nordafricana que maltractaren els moriscos i forçaren les seues dones. Havent desembarcat a Orà, l'objectiu dels moriscos era arribar al campament que s'havia organitzat de forma provisional. Després, molts dels expulsats van ser conduïts a Fes i al Marroc en general. Altres van ser traslladats a l'Alger, Tunísia i Tetuan.

3. L'expulsió. Conseqüències

3.1. Pèrdua de població

La repercusió que tingué l'expulsió dels moriscos a la València del segle XVII va afectar diversos àmbits. L'econòmic, per exemple, amb la inflació de la moneda per les falsificacions morisques i la crisi de la noblesa per la incapacitat de cobrar els censals o l'agrícola, amb mancances en el mercat de productes com la canya de sucre, l'arròs o el blat. G. Escolano, al parlar del regne de València, escrigué “que había quedado, de región la más florida de España, en un páramo seco y descuidado”.

L'alt índex de despoblació que patien els territoris implicà la necessitat de buscar solucions. La primera onada migratòria que els senyors esperaven, provinent de Castella i Europa, fracassà. Les terres despoblades dels moriscos eren les menys atractives per fer vindre nous colons ja que eren les més muntanyenques i àrides. A més, els moviments poblacionals que s'estaven donant entre els diversos nuclis valencians no oferiren bon resultat, perquè tots aquells camperols valencians que arribaven a repoblar aquest territori de la Marina prèviament deixaven despoblat el seu.

3.2. Cartes de poblament

La solució vingué amb el procés repoblador mallorquí, de la mà del virrei de Mallorca, en Joan Sanz de Vilaragut, d'origen valencià, junt a altres senyors, com el duc de Gandia. El procés repoblador tingué dues característiques principals. En primer lloc, va ser una planificació senyorial. Els nobles aprofitaren les males condicions dels pagesos mallorquins per reposar la mà d'obra barata, doncs els camperols de les Illes Balears eren més mal·leables que els colons valencians. I en segon lloc, les noves reparticions de terres es feren mitjançant un document signat per ambdues parts interessades, repobladors i senyors. Són les cartes de poblament, contractes de base feudal col·lectius – per a la repoblació o la colonització d'un lloc – entre el senyor i els colons, en les quals s'expressen els deures i els drets mutus. La majoria foren redactades entre 1610 i 1612, encara que es perllongaren fins a la meitat del segle XVIII.

Les cartes de poblament foren l'inici d'un procés repoblador que tardà encara un segle a acabar de recuperar les pèrdues demogràfiques de l'expulsió. D'aquesta manera començà el procés de mallorquinització. L'arribada de gent provinent de les illes perdurà durant tota la primera meitat del segle XVII, entrant pels ports del litoral com Dénia i Xàbia, llocs de recepció i per tant de noves instal·lacions i també mitjançant moviments interns entre els diferents pobles de la Marina, en un últim intent de millorar les seues condicions i buscar nous terrenys per cultivar.

Amb tot i amb això, moltes alqueries i rafals de les nostres valls quedaren per sempre despoblades.

4. Bibliografia

AA.DD. (2009) *Els moriscos de la Marina Alta. 400 anys de l'expulsió*. Catàleg de l'exposició del mateix nom. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta (IECMA), Mancomunitat Cultural de la Marina Alta (MACMA), Diputació d'Alacant, Fundació Cirne, Caja del Mediterraneo (CAM), MASUNO serveis socioambientals.

DURAN GRAU, E. (1984) *Les cròniques valencianes sobre les Germanies de Guillem Ramon Català i de Miquel Garcia*. Eliseu Climent, València.

LOMAS, M. (2009): *El puerto de Dénia y el destierro morisco (1609-1610)*. Ajuntament de Dénia i Universitat de València.

MESTRE PALACIO, J. (1952) *Alcalalí. Monografía histórica*. Semana Gráfica, Valencia.

MIRA, J. F. (2009) *Vida i final dels moriscos valencians*. Ed. Bromera, Grans Obres, i l'Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta. Introducció de P. Costa: *Els moriscos a la Marina Alta*.